

LİZBON ANTLAŞMASINA KADAR AVRUPA BİRLİĞİ'NDE ANAYASA TARTIŞMALARI

Constitutional Debates In The European Union Until The Lisbon Treaty

Delil YÜKSEKDAĞ¹

Öz

Bu çalışma, Avrupa Birliği'nin anayasallaşma sürecini ele almakta ve Lizbon Antlaşması'na kadar olan dönemi kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Avrupa'da birlik oluşturma düşüncesi tarih boyunca birçok bilim insanı ve düşünür tarafından ilgi çekmiş, özellikle iki dünya savaşı sonrasında bu fikirler somut adımlara dönüşmüştür. Paris ve Roma Antlaşmaları ile başlayan süreç, Maastricht, Amsterdam ve Nice Antlaşmaları ile devam etmiş ve sonunda Lizbon Antlaşması ile yeni bir yapılanma sürecine girilmiştir. Çalışma, bu sürecin siyasi ve hukuki boyutlarını, özellikle anayasa taslağı sürecinde yaşanan başarısız referandumlar üzerinden tartışmakta ve AB'nin hukuki ve siyasi yapılanmasını derinlemesine incelemektedir. Ayrıca, faydacı anayasa modeli gibi alternatif yaklaşımlar sunarak, AB'nin daha pragmatik ve esnek bir yapıya kavuşmasını teşvik eden önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Anayasa, Avrupa Birliği, Anayasa Taslağı, Lizbon Antlaşması, Anayasa Tartışmaları.*

Abstract

This study examines the constitutionalization process of the European Union, extensively covering the period up to the Lisbon Treaty. The concept of forming a union in Europe has been of interest to many scientists and philosophers throughout history, especially turning into concrete steps after the two world wars. Beginning with the Paris and Rome Treaties, the process continued with the Maastricht, Amsterdam, and Nice Treaties, and finally entered a new structuring phase with the Lisbon Treaty. The paper discusses the political and legal dimensions of this process, particularly through the unsuccessful referendums during the constitutional draft process, and deeply analyzes the legal and political structuring of the EU. Additionally, it presents alternative approaches, such as the utilitarian constitution model, proposing suggestions that encourage the EU to adopt a more pragmatic and flexible structure.

Keywords: *Constitution, European Union, Constitution Draft, Lisbon Treaty, Constitutional Debates.*

Giriş

Avrupa' da bir birliğin oluşturulması fikri kimi yazarlarca 14. yüzyıllara dayandırılrsa da Birlik fikirleri istenmeyen sonuçları olan iki dünya savaşı ardından gerçekleşebilmiştir. Bu dönemde savaşların bir daha yaşanmaması adına birçok uluslararası kuruluşların ortaya çıktığı görülmüştür. İnsan hakları temelli sözleşme ve Birleşmiş Milletler bu konuda adım atılmış önemli faaliyetlerdir.

¹Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye, delilyuksekdag@belele.edu.tr/ ORCID: 0009-0000-3687-2984.

Savaşın kaçınılmaz bir diğer sonucu ise yaşanan ekonomik krizler olmuştur. 1951 Paris ve 1957 Roma Antlaşmalarıyla birlikte Avrupa'da ekonomi temelli olan Avrupa Kömür ve Çelik Teşkilatı kurulmuştur. Böylece 19. yüzyıla kadar süren Almanya-Fransa arasındaki kömür-çelik gerilimleri sona ererek Avrupa'da yeni bir dönemin başladığı döneme gidilmiştir. Uluslararası kuruluşların hem Almanya-Fransa arasındaki anlaşmazlıkların hem de diğer Avrupa ülkeleri arasındaki meselelerin çatışma olmadan çözülmesi Avrupa tarihindeki kanlı çatışmaların olduğu tarihin yeni bir boyut kazandırmıştır.

Günümüz Avrupa Birliği'ni oluşturan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve Avrupa Ekonomi Topluluğu ekonomik açıdan bir birliğin oluşmasına ve bugün aday ülkeler açısından cazibe merkezi olmasıyla 27 üyeli konfederasyon halini almıştır. Ancak birliğin siyasi bütünleşmesi bugün hala tartışılan konuların başında gelmiştir. Avrupa Birliği'nin genişlemesi ve derinleşmesi, zamanla üye ülkelerin egemenlik haklarının yeni bir yapı içerisinde paylaşılmasını gerektirmiştir. Bu süreç, özellikle Maastricht, Amsterdam ve Nice Antlaşmaları ile birlikte AB'nin kurumsal yapısının sürekli bir evrim içinde olduğunu göstermiştir. Ancak bu evrimin en belirgin adımı, 2000'li yılların başında başlayan ve Lizbon Antlaşması'yla bir noktaya varan anayasal süreç olmuştur. Siyasi ve hukuki bir bütünleşme çerçevesinde anayasa denemesi yapılmak istense de gerçekleşmemiştir.

Bu çalışma, Avrupa Birliği'nin anayasallaşma sürecini, bu sürecin başlangıç noktalarını, temel dönemeçlerini ve karşılaşılan zorlukları, özellikle anayasa taslağı sürecinde yaşanan başarısız referandumlar üzerinden ele alarak, AB'nin hukuki ve siyasi yapılanmasını derinlemesine incelemeyi amaçlayarak alternatif bir yaklaşım sunmayı amaçlamıştır. Bu amaçla faydacı anayasa modelinin, AB'nin daha pragmatik ve esnek bir yapıya kavuşmasını teşvik edecek, üye devletlerin çıkarlarını maksimize etmeye yönelik bir yaklaşım olduğu düşünülmektedir. Bu model, AB'nin sürekli değişen dinamiklerine ve üye ülkeler arasındaki çeşitli ihtiyaç ve önceliklere uyum sağlamak amacıyla, daha işlevsel ve adaptif bir hukuki yapı önermektedir.

Anayasa birçok farklı şekilde tanımlanmıştır. Konudan sapmamak için tüm tanımlara değinmemek gerekmektedir. Ancak uluslararası yapıların anayasal formlara uyum sağlama yeteneğini açıklamak için belirli bazı anayasa tanımlarına odaklanmak gerekmektedir. Genel olarak, anayasa denildiğinde, bir devletin kuruluşu, organizasyonu, iktidarın değişimi ve bireylerin hak ve özgürlüklerinin düzenlenmesini sağlayan kuralların tümü akla gelmektedir. Bu tanıma dayanarak, devlet kavramı içinde AB'yi bütün bir devlet olarak düşünmek, onu hangi anayasal kalıplara uygun hale getirebileceğimizi düşünmemizi gerektirir. Bu da, çalışmanın gerçek amacı olan Birlik içinde devlet yapısına dair anayasa tartışmalarının önünü kapatır.

Anayasa, Kemal Gözler (2008: 11) tarafından temel kanun veya yasaların çekirdeği olarak tanımlanır. Gözler aynı zamanda anayasanın maddi ve şekli yönlerini de açıklar. Maddi anlamda, anayasa devletin temel yapılarının oluşumunu ve işleyişini düzenleyen hukuk kuralları toplamı olarak görülür. Şekli açıdan ise, anayasa normlar hiyerarşisinde en üst sırada yer alır ve yasalardan daha zor değiştirilen kurallar toplamıdır (Gözler, 2008: 12).

Anayasalar hakkında yapılan çeşitli tanımlar arasından tek bir tanıma seçmek ve onu mutlak doğru olarak kabul etmek mümkün değildir. Çünkü yapılan tanımların çoğu, anayasaların önemli bir özelliğine vurgu yapmak amacıyla yapılmıştır ve bu nedenle tek bir tanımın tüm anayasaları kapsayıcı nitelikte olması beklenemez. Bu bağlamda, anayasayı pek çok farklı şekilde tanımlamak mümkündür. Dolayısıyla, genel anayasa tanımlarından ziyade, uluslararası bir yapıya sahip olan

bir kurumun anayasal zeminini tartışmak ve bu çerçevede anayasa tanımlarını ele almak daha uygun olacaktır. Bu kapsamda, faydacı ve kazuistik anayasa tanımlamalarından yola çıkarak, Birlik için uygun bir anayasa tanımı ve taslağı oluşturulabilir.

Faydacı anayasa, herhangi bir ideolojik amaç gütmeyen ve tarafsız bir karaktere sahip olan anayasal bir yaklaşımı tanımlar. Bu tür anayasalar, siyasi yaşamı ve devletin işleyişini yönetmeye odaklanır, ideolojik bir hedefe hizmet etmezler. Faydacı anayasalar, tüm politik görüşler için eşit bir rekabet alanı yaratmayı hedefler ve bu yüzden genellikle çerçeve anayasa olarak da adlandırılır. Toplum mühendisliği yapmaktan kaçınırlar, bu sebeple geniş kapsamlı ve detaylı düzenlemelerden ziyade genellikle daha özlü bir yapıya sahiptirler (Erdoğan, 2015: 67). Bu kapsamda, Faydacı Anayasa aynı zamanda Çerçeve Anayasa veya Düzenleyici Anayasa olarak da bilinir; bu anayasalar, kesin uyuşmazlıklar karşısında doğrudan çözümler sunmak yerine, çözüm odaklı bir kurumsal çerçeve oluşturmayı önerir. Bu tür anayasalar, oluşan belirsizliklerin yasama ve yargı organları tarafından ele alınıp çözülmesini temel alır ve kurumsal düzenlemeler yaparak genel ilkeleri belirlemeyi amaçlar. Bununla birlikte, bu düzenlemeler esnasında belirsizliklerin tamamen kontrolsüz bırakılmaması, geçici ve özgül sorunların çözümüne yönelik anayasal düzenlemelerin de dikkatlice ele alınması gerekir (Atar, 2012: 4).

Kısaca Avrupa Birliği'ne Giden Tarihsel Süreç

Avrupa kıtasında birlik oluşturma düşüncesi, tarih boyunca birçok bilim insanı, tarihçi, hukukçu, siyasetçi ve filozofun ilgisini çekmiştir. Bu konsept, 14. yüzyıldan itibaren oldukça ilgi çekici bulunmuş ve bu fikir üzerine yoğun bir şekilde düşünülmüştür. İlginçtir ki, bazı kaynaklar Avrupa'nın birleşme fikrinin kökenlerini 1306 yılında Pierre Dubois tarafından yazılan çalışmalara dayandırırken, diğerleri bu fikrin Rousseau ve Kant gibi filozofların eserlerinde şekillendiğini öne sürmüşlerdir. 19. yüzyıl boyunca, Sully, Saint Simon, Penn, Leibniz, Saint-Pierre ve Bluntschli gibi düşünürler Avrupa Birliği'nin önemi ve gerekliliği üzerine düşüncelerini belirtmişlerdir (Tekinalp, 2000: 3-4).

Başlangıçta 20. yüzyılın başlarına kadar daha soyut düşüncelerin hakim olduğu Avrupa birleşme çabaları, özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında somut adımlarla hız kazanmıştır. Avustralyalı Kont Coudenhove Kalergi, 1923 yılında Pan-Avrupa Hareketi'ni başlatarak bu sürece önemli bir ivme kazandırmıştır. Kalergi, 1848'de İsviçre'nin birliğini, 1871'de Alman İmparatorluğu'nun kuruluşunu ve özellikle 1776'da Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığını örnek olarak Avrupa Birleşik Devletleri'nin temellerini atma girişimlerinde bulunmuştur (Özcan, 2000: 561). Bu sürecin devamında, Fransız Dışişleri Bakanı Briand, 1929 yılında Milletler Cemiyeti Asamblesi'nde yaptığı konuşmada, Milletler Cemiyeti çerçevesinde bir Avrupa Birliği oluşturulmasını teklif etmiştir (Bozkurt vd., 2006: 2-3).

Fikirlerin Avrupa'da birlik oluşturulması özellikle I. Dünya Savaşı'nın ardından ivme kazanmış ve bu dönemde önemli adımlar atılmıştır. Ancak, bu fikirlerin Avrupalılar ve yöneticiler tarafından kabul edilmesi II. Dünya Savaşı sonrasına kadar uzanmıştır. Bu süreçte, siyasi alanda önemli gelişmeler yaşanmış ve 1949 yılında, insan haklarını koruma ve çoğulcu demokrasiyi destekleme amacıyla Avrupa Konseyi Strazburg'da kurulmuştur (Canbolat, 2002: 97). Daha sonra, 1950 yılında Fransız Dışişleri Bakanı Robert Schuman, Jean Monnet'in önerileri temelinde Schuman Planı²'ni ilan etmiş ve bu plan, Fransız-Alman dostluğunu ve bu ilişkinin birleşik bir Avrupa için temel oluşturduğunu vurgulamıştır. Bu plan, Avrupa'nın daha da bütünleşmesi gerekliliğini öne

² (https://ab.gov.tr/_105.html, Erişim Tarihi: 10.02.2024)

çıkarmıştır.

Schuman Planı, Fransız-Alman çekişmesine son verme amacıyla, bu iki ülkenin ortak kömür ve çelik üretimini yüksek bir otoritenin yönetimi altında birleştirmeyi önermiştir. Bu organizasyonun bütün Avrupa ülkelerine açık olması planlanmıştır. Planın başarılı olabilmesi için etkili iş birliği ve koordinasyon şarttı (Efe, 2010: 39). Bu planın uygulamaya geçirilmesi, etkin yönetim pratiğinin canlı bir örneği olarak görülmüştür. Bu bağlamda, 1951’de, Federal Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg tarafından Paris’te imzalanan bir antlaşma ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) oluşturulmuştur (Ülger, 2005: 156). 1951 yılında imzalanan Paris Antlaşması, 1952’nin başlarında yürürlüğe girmiştir. Bu antlaşma ile devletler, yüzyıllar sonra ilk kez egemenliklerinin bir bölümünü gönüllü olarak uluslararası bir kuruma devretmiş ve bu durum, devlet egemenliğini aşındırdığına dair tartışmaların başlamasına neden olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Avrupa kıtası, derin siyasi, ekonomik ve sosyal kargaşalarla mücadele eden büyük yıkıma uğramış bir bölge haline gelmiştir. Avrupa kıtası önemli çıkar çatışmalarına ekonomik siyasi ve sosyal karışıklıklara sahne olmuştur. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda entegrasyonun öncelikli olarak savaş sanayi ve kömür çelik sektöründe başlaması tesadüf olmamıştır. Avrupa’da devamlı barışın sağlanmasının ilk adımını kömür çelik sektöründe başlayan entegrasyon sürecine bağlamak yanlış olmayacaktır. Bunun yanı sıra Avrupa Birliği’nin temeli bununla birlikte atılmıştır (Canbolat, 2002: 98)

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)’nin oluşturulmasının ardından, Avrupa Siyasal Topluluğu ve Avrupa Savunma Topluluğu gibi yeni yapılar kurma girişimleri yapılmış, fakat bu çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Efe, 2010: 41). Avrupa’da entegrasyon sürecinin ekonomik boyutuna odaklanan bir yaklaşımla, 25 Mart 1957’de Roma’da imzalanan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) Antlaşması, AKÇT’nin altı üye ülkesi tarafından onaylanmıştır. Bu antlaşma, 1 Ocak 1958 tarihinde yürürlüğe girmiş, aynı zamanda Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM) da kurulmuştur. Daha sonra, 1965 yılında, 8 Nisan’da imzalanan ve resmi olarak ‘Avrupa Toplulukları için Müşterek bir Konsey ile Komisyon Oluşturulması Anlaşması’ olarak bilinen ‘Birleşme Anlaşması’, üç topluluğun ortak bir Konsey, Komisyon, Genel Kurul ve Mahkeme ile yönetilmesini sağlamıştır (Tekinalp, 2005: 11-12). Bu adımlar, Avrupa topluluklarının daha entegre bir yapıya kavuşmasını sağlarken, Avrupa Toplulukları kavramının da ilk kez kullanılmasına öncülük etmiştir.

Toplumsal anlaşmaların anayasal önem kazanması, ilk olarak klasik uluslararası anlaşmalar şeklinde yapılarak başlamış ve ardından bütünleşme sürecinin esas yönü olarak uluslararası hukuk ile olan bağların koparılması ile sağlanmıştır (Karakaş, 2003: 24). 1956 yılında, hukukçu Lagrange, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu anlaşmasını değerlendirirken Mahkemenin uyguladığı bu anlaşmanın form olarak uluslararası anlaşmalar arasında yer alsa da, maddi olarak Topluluğun iç hukukunu oluşturan ve bu Topluluğun temel kurallarını belirleyen hukuk normlarından kaynaklandığını belirtmiştir. Lagrange’a göre, bu durum anayasallaşma sürecinde, kurucu anlaşmaların Topluluğun iç hukuk düzeninde temel bir norm olarak işlev gördüğünü göstermektedir (Yanıkdağ, 2010: 116).

Ulusüstü Bir Yapı Olarak Avrupa Birliğinin Anayasa İhtiyacı

Avrupa Birliği’nin (AB) temelini oluşturan Paris ve Roma Antlaşmaları, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve Avrupa Ekonomik Topluluğu’nun kurulmasına

öncülük etmiştir. AB'nin üye ülke sayısının artması ve bütünleşme sürecinin derinleşmesi, kurumların sürekli olarak gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Maastricht Antlaşması, Avrupa Topluluklarından Avrupa Birliği'ne geçişi simgeleyen kritik bir dönüm noktası olarak görülür. Ancak, bu antlaşma bile birliğin ihtiyaç duyduğu kurumsal iyileştirmeleri tam anlamıyla sağlayamamıştır. Bu eksiklikler, daha sonra Amsterdam (1997) ve Nice (2000) Antlaşmaları ile giderilmeye çalışılmıştır. Yine de, 27 üye ülkeye sahip bir birlik için, önceki toplulukları güçlendiren antlaşmaların ötesinde, güncel duruma uygun bir anayasa gereksinimi ortaya çıkmıştır (Selçuk, 2004: 59-60). Bu, AB'nin sürekli evrim geçiren yapısını ve entegrasyon sürecindeki karmaşık ihtiyaçlarını yansıtan bir durumdur.

AB'nin genişlemesi sonucu, kurucu antlaşmalar çerçevesinde yönetimde yaşanan zorluklar artmıştır. Sistemdeki karmaşıklık, vatandaşların Avrupa Birliği'ni kavramasını zorlaştırmış ve onları Birlik'ten uzaklaştırmaya başlamıştır. Bu problemlere çözüm bulmak amacıyla, antlaşmaların vatandaşlar açısından daha anlaşılır kılınması ve sistemle daha iyi bir uyum sağlanması için önemli adımlar atılmıştır. AB'nin üye sayısının 25'e yükselmesi, mevcut sistemdeki potansiyel tıkanıklıkların farkındalığını artırmış ve yeni düzenlemelerin yapılması zorunluluğunu ortaya koymuştur. AB Anayasası'nın oluşturulması, bu genişleme süreci ve sistemseller engellerin üstesinden gelme ihtiyacından doğmuştur (Eroğul, 2004: 7).

Avrupa Topluluğu'nu oluşturan antlaşmalar, üye devletlerin kendi istekleriyle egemenlik haklarının bir kısmını devretmeleri sonucu, ulusal hükümetlerden bağımsız yeni birimler oluşturulmuştur (Karakaş, 2003: 14). Başlangıçta uluslararası anlaşmalar olarak görülen bu belgeler, zamanla Avrupa Birliği'nin "Anayasası" olarak kabul edilmiştir. Anayasallaşma süreci, aslen anayasal bir değeri olmayan normların, anayasal bir statü kazanarak diğer normlardan üstün hale gelmesi sürecini ifade eder. Bu tür normların kesin ve tartışmasız bir şekilde yorumlanabilmesi için, önceden belirlenmiş bir yargı otoritesinin bulunması zorunludur. Avrupa Birliği'nde bu görevi Avrupa Toplulukları Adalet Divanı üstlenmektedir (Karakaş, 2003: 15). Adalet Divanı'nın Les Verts kararı, Avrupa Topluluğu'nun kurucu anlaşmalarını hukuk topluluğu ve anayasal şart olarak nitelendirmiştir. Bu bağlamda, Avrupa'nın şekil ve politik yapısı bir yana, anayasal niteliklere sahip hukuki metinler ve anayasal bir düzen mevcuttur. Bu düzen zaman içinde kendini açıkça ortaya koymuştur (Baykal, 2004: 126).

Avrupa'nın yeniden sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan yapılandırılması için tek para, tek pazar ve ortak ekonomik çıkarlar birer zorunluluk teşkil ediyordu. Avrupa Topluluğu ve Avrupa Birliği'ni inşa eden antlaşmaların kurucu babaları, varlığını sürdürmesi pek de mümkün olmayan federal özellikler barındıran bir anayasa tasarlamak yerine, politikadan ve değerlerden arındırılmış bir ekonomik altyapı kurma hususunda ortak amaç ve çıkar hedeflerinin gerçekleşmesine yönelik daha çok bir çerçeve oluşturmayı tercih etmiştir. (Selçuk, 2004: 61). Bu belirlenen çerçeve dahilinde Avrupa, uluslararası hukuk antlaşmaları ve birliğe dahil olan devletlerin iradeleri ile inşa edildi. Fakat bu inşanın, ortak değerleri ve politikayı da içeren, birbiri ile bağlantılı bir yaklaşımla ve "Avrupa Halklarının" iradeleri üzerine inşa edildiği bir Avrupa Anayasası ile devam ettirilmesi gerekiyordu. Birlik her şeyden önce en önemli unsur olarak nitelendirilebilecek bir anayasaya ihtiyaç duymaktaydı. İhtiyaç duyulan bu anayasa, sadece yetkiler veren ve kurumların iktidar mücadelelerini düzenleyen teknik bir yasa olmanın ötesinde, insanların hayatlarını üzerine inşa edebilecekleri ortak bir kimliğin de ortaya konmasıydı (Yanıkdağ, 2010: 117).

2000 yılındaki Hükümetler Arası Konferans sırasında, Avrupa Birliği'nin (AB) yeni bir yapılanmaya ihtiyacı olduğu ve bu yöndeki tartışmalar önemli bir gündem maddesi olmuştur.

Nice Zirvesi'nde, AB'nin kurumsal yapılarında yapılması gereken yenilikler üzerine tartışmalar yapılmış ve bazı önemli kararlar alınmıştır. Ancak, çözüm bulunamayan bazı meseleler, çözümün zor olduğu ve daha fazla müzakere gerektirdiği için, 2004 yılında yapılacak bir sonraki Hükümetler Arası Konferans'a ertelenmek zorunda kalmıştır (Özler ve Mindek, 2008: 10). Bu durum, AB'nin sürekli olarak kendini yeniden yapılandırma ihtiyacının yanı sıra, üye devletler arasındaki anlaşmazlıkların ve farklı çıkarların, bu tür büyük kararlar alınırken nasıl bir engel teşkil edebileceğini de göstermektedir.

Nice Antlaşması'na eklenen bir deklarasyonla, 2001 yılında Birlik'in geleceğine yönelik tartışılacak dört temel konu saptanmıştır. Bu konular şunlardır: ulusal parlamentoların Avrupa Birliği'ndeki karar alma süreçlerine daha güçlü bir katılım sağlamaları, anayasal metinlerin daha basit ve anlaşılır bir dilde yazılması, Temel Haklar Şartı'nın hukuki durumunun netleştirilmesi ve ulusal ile Avrupa Birliği yetkileri arasındaki sınırların daha açıkça çizilmesidir (Tezcan, 2008: 74).

Bu konular çerçevesinde, Almanya Dışişleri Bakanı Joschka Fischer'in 12 Mayıs 2000'de Humboldt Üniversitesi'nde yaptığı konuşma, Avrupa Birliği'nin geleceği açısından belirleyici olmuştur. Fischer, bu konuşmasında, Avrupa Birliği'nin bir Avrupa Federasyonu'na dönüşümü için gerekli olan bir kurucu antlaşma çağrısında bulunmuş ve Avrupa'nın ulus-devletler temelli yapısının, vatandaş odaklı bir yapı ile nasıl entegre edilebileceğine dair önemli sorunları vurgulamıştır (Habermars, 2001: 82). Fischer'in bu konuşması, AB'nin daha entegre ve federal bir yapıya doğru evrilmesi sürecinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir.

Avrupa Birliği'nin Anayasal Adımları

Avrupa Birliği'nin bütünleşme süreci büyük oranda ilerledikçe, Birlik için bir anayasanın gerekli olduğu daha çok ön plana çıkmıştır. Bu gereklilik, 2000 yılında gerçekleştirilen Nice Zirvesi'nde Devlet ve Hükümet Başkanları tarafından vurgulanmıştır. Liderler, AB'nin geleceğini, genişleme ve derinleşme süreçlerini ele alacak ciddi bir tartışmanın başlatılması gerektiği konusunda mutabık kalmışlar ve kurucu antlaşmaların daha detaylı bir şekilde yeniden ele alınması ihtiyacını kabul etmişlerdir. 23 Numaralı Deklarasyon, Nice Antlaşması'na eklenerek, bu sürecin üç aşamada gerçekleştirilmesini planlamıştır (Tezcan, 2003: 6).

Bu üç aşamalı süreç, AB'nin anayasal yapılanmasını derinlemesine ele almayı ve üye devletlerin ihtiyaçlarını dikkate alarak birliğin gelecekteki yapısını şekillendirmeyi amaçlamaktadır. Bu, AB'nin daha fonksiyonel ve vatandaşlarına daha yakın bir yapıya kavuşması için kritik bir adımdır. İlk aşamada, çeşitli kesimlerden insanların ve kuruluşların katılımını sağlayarak açık bir tartışma ortamı oluşturulacaktır. Ardından gelen aşamanın uygulama şekli Laeken Zirvesi'nde Aralık 2001'de belirlenecektir. Üçüncü aşamada, 2004 yılında toplanacak olan bir Hükümetler Arası Konferans, kurucu antlaşmalarda yapılacak değişiklikleri belirlemek üzere planlanmıştır. 23 Numaralı Deklarasyon, ele alınacak dört ana konuyu şu şekilde sıralamıştır (Yanıkdağ, 2010: 119): Yerindelik (Subsidiarity) İlkesi'ne uygun olarak, Birlik ve üye devletler arasında yetki ve sorumlulukların daha net bir şekilde belirlenmesi ve bu durumun devamlılığının sağlanması; Nice Zirvesi'nde onaylanan Temel Haklar Şartı'nın yasal statüsünün tanımlanması; Antlaşmaların daha kolay anlaşılabilmesi için içerikleri aynı kalmak şartıyla nasıl basitleştirilebileceği, Ulusal parlamentoların Avrupa Birliği yapılanması içindeki rollerinin belirlenmesi.

Laeken Zirvesi, 14-15 Aralık 2001 tarihlerinde düzenlenerek, Avrupa Birliği'nin geleceği üzerine yoğun tartışmalar yapılmasını sağlamış ve bu bağlamda bir "konvansiyon" oluşturulması

kararlaştırılmıştır. Bu konvansiyon, Nice ve Laeken Deklarasyonları'nda belirlenen temel kurumsal reform alanları üzerinde çalışacak ve bir anayasa taslağı hazırlama yetkisi ile donatılmıştır. Şubat 2002'de çalışmalarına başlayan Konvansiyon, kendisine verilen yetkiler doğrultusunda, kurumsal reformları kapsayan bir anayasa taslağı oluşturmayı tercih etmiştir (Dinan, 2005: 22).

Önemli bir nokta olarak, Laeken Zirvesi'nde başlatılan sürecin asıl amacı, Avrupa Birliği'ni bir 'federal devlet' olarak dönüştürmek yerine, daha çok Birlik'in anayasal yapısını pekiştirmek ve hukuksal düzen içinde var olan bazı eksiklikleri gidermektir (Selçuk, 2004: 62). Bu, Avrupa Birliği'nin daha işlevsel ve bütünlüklü bir yapıya kavuşmasını amaçlayan bir süreçtir, böylece Birlik daha stabil ve öngörülebilir bir hukuki çerçeveye sahip olabilir.

28 Şubat 2002 tarihinde Brüksel'de yapılan açılış toplantısıyla faaliyete geçen Avrupa Konvansiyonu, eski Fransa Cumhurbaşkanı Valery Giscard d'Estaing başkanlığında, Giuliano Amato ve Jean Luc Dehaene'nin başkan yardımcılıklarıyla yönetilmiştir. Konvansiyon, 105 daimi üye ile yapılmış ve Ekonomik ve Sosyal Komite, Bölgeler Komitesi gibi kurumların yanı sıra ilgili sosyal tarafların temsilcileri tarafından izlenmiştir. Ayrıca, aday ülkeler tartışmalara katılma hakkına sahip olup, on aday ülke ile imzalanan Katılım Antlaşması sonrasında gözlemci statüsünde olan temsilciler, Konvansiyon'un daimi üyeleri arasına katılmıştır (Özler ve Mindek, 2008: 12).

Konvansiyonun çalışma tekniği, kurucu-anayasal yapı ile Hükümetler Arası Konferans tekniklerinin özelliklerini birleştiren özgün bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir (Selçuk, 2004:62). Konvansiyon, Avrupa kamuoyuna sunulmak üzere bir tür "anayasa" metni hazırlamayı amaçlamış, bu süreç Nice Antlaşması sonrasında planlanan bir ara-adım olarak kabul edilmiştir. Bu aşamada asıl amaç, nihai bir metin oluşturmak yerine, sonraki Hükümetler Arası Konferans için alternatif seçenekler ve çözüm önerileri sunmaktır (Yanıkdağ, 2010: 121-122). Bu yapısal düzenlemeler ve çalışma yöntemleri, AB'nin bütünleşme sürecinde önemli bir evrimi temsil etmektedir ve daha kapsamlı bir anayasal yapıya doğru ilerleme potansiyelini göstermektedir.

Konvansiyon tasarı hazırlama yönteminin benimsenmesinin temel nedeni olarak Amsterdam ve Nice Antlaşmaları'ndan elde edilen sonuçların beklentilerin altında kalması ve Hükümetler Arası Konferans (HAK) yönteminin başarıya ulaşma konusunda yaşanan şüphelerdir. Bu metod, Birlik'in kurumsal yapısında ciddi reformlar yapılması, demokrasi açığının ve meşruiyet sorununun tartışılması için demokratik bir platformun oluşturulmasını amaçlamaktadır. Ayrıca, kurucu antlaşma değişikliklerinin sadece üye devletlerin kontrolünde olmamasını sağlamak da bu yöntemin tercih edilmesinde önemli bir faktördür. Konvansiyon, farklı kesimlerden gelen temsilcilerin katılımıyla daha geniş bir görüş ve katılım çeşitliliği sunarak, geleneksel HAK yönteminin aksine bir çalışma ortamı sağlamıştır (Dinan, 2005: 22-23).

Konvansiyon'da yürütülen üç aşamalı çalışma programı şu şekilde gerçekleşmiştir:

1. Dinleme Aşaması: Bu aşamada, Birlik vatandaşlarının beklenti ve ihtiyaçları üzerine odaklanılmıştır. Konvansiyon, sivil toplum kuruluşlarıyla etkileşim kurarak, Avrupa vatandaşlarının doğrudan katılımını artırmak amacıyla bir web sitesi oluşturulmuş ve hem üye hem de aday ülkelerde konferanslar gerçekleştirilmiştir. Ekonomik ve Sosyal Komite, Bölgeler Komitesi ile birlikte çeşitli sivil toplum kuruluşlarının dahil olmasıyla çeşitlilik sağlanmıştır.
2. Değerlendirme Aşaması: Bu aşamada, toplanan geri bildirimlerin ve tartışmaların

olumlu ve olumsuz yönleri analiz edilmiş, çeşitli çalışma grupları öneriler geliştirmiştir. Çalışma gruplarında gerçekleştirilen tartışmalar neticesinde elde edilen öneriler, Konvansiyon'a iletilmiştir.

3. Sentez Aşaması: Burada, elde edilen verilerin sentezi yapılmış ve çalışma usullerini belirleyen güçlü bir Başkanlık Divanı önerileri belirlemiştir.

Bu aşamalar, Konvansiyon'un çalışmalarının stratejik olarak ilerlemesini sağlamış ve AB'nin daha demokratik ve katılımcı bir yapıya kavuşmasına yönelik adımlar atmıştır (Özler ve Mindek, 2008: 13).

Konvansiyon, Avrupa Birliği'nin yapısal ve işlevsel yeniden düzenlenmesine yönelik önemli konulara odaklanmıştır. Konvansiyon'un üzerinde yoğunlaştığı alanlar arasında şunlar bulunmaktadır Artırılması (Bozkurt vd., 2006: 56):

- Birlik ve Üye Devletlerin yetkilerinin daha açık tanımlanması ve belirlenmesi
- Kurucu antlaşmaların birleştirilerek basitleştirilmesi ve tüzel kişiliklerin Birliğe aktarılması
- Birlik politika araçlarının daha basit hale getirilmesi
- Birlik'in demokratik yapısının, şeffaflığının ve işlevselliğinin güçlendirilmesi

Brüksel'deki Avrupa Parlamentosu'nda gerçekleşen Konvansiyon toplantıları, genel kurul formatında defalarca düzenlenmiş ve bu tartışmalar ile ilgili belgeler kamuoyuna açık bir şekilde sunulmuştur. Toplantılar, AB'nin resmi olarak kabul ettiği 11 farklı dilde gerçekleştirilmiştir. Genel oturumlar ve çalışma gruplarına ek olarak, Konvansiyon üyeleri, kendi görüşlerini ve düşüncelerini yazılı veya sözlü olarak kamuoyu ile paylaşma ve diğer üyelerle tartışma şansına sahiptir.

Temel Haklar Şartı

Avrupa Birliği Anayasası'nın temel unsurlarından biri olan Temel Haklar Şartı, 'Her toplumsal yapının anayasallaşmasını sağlayan temel haklar, bireylere kendinden doğan garantiler sunar' ilkesini benimsemektedir (Metin, 2002: 36). Temel Haklar Şartı³, AB vatandaşlarının haklarını ve AB'nin vatandaşlarına karşı taşıdığı sorumlulukları düzenleyen kritik bir belge olarak işlev görür. Bu şart, Avrupa Birliği'nin anayasa oluşum sürecinde merkezi bir role sahiptir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nden (AİHS) ilham alınarak oluşturulan bu şart, Avrupa kimliğinin pekiştirilmesinde önemli bir temel teşkil eder. Şartın önsözünde, insan onuru, özgürlük, eşitlik ve dayanışma gibi bölünmez ve evrensel değerlere vurgu yapılmaktadır. Bu değerler, Avrupa kimliğinin tanımlanmasında kullanılmaktadır. Ayrıca, Temel Haklar Şartı, üye devletlerin ortak anayasal geleneklerine dayanarak oluşturulmuştur ve evrensel değerlere atıfta bulunan, hukuk aracılığıyla yaratılan bir değerler düzenini temsil eder (Arsava,2004: 2-3).

Avrupa Birliği'nin temel haklar konusunda sahip olduğu yapının ve Adalet Divanı'nın bu alandaki özel rolünün anlaşılması, AB hukuku ve politikaları açısından temel bir öneme sahiptir. Temel haklar, bireylerin kamusal iktidarlara karşı korunmasını sağlayan öznel haklar olup aynı zamanda kamu iktidarlarının faaliyetlerini yönlendiren en üst kurucu ilkeler olarak işlev görür (Selçuk, 2005: 24).

³ Tam metin için bkz.(<https://www.ihd.org.tr/avrupa-birligi-temel-haklar-bildirgesi/>, erişim tarihi: 15.02.2024)

Avrupa Toplulukları Adalet Divanı'nın temel hakları koruma konusunda öne çıkmasının iki önemli sebebi bulunmaktadır. Birincisi, topluluk hukukunda anayasa veya yasa hiyerarşisinde belirgin bir temel haklar kataloğunun eksikliğidir. İkincisi, bir devletin topluluğa katılımı için vazgeçilmez bir ön koşul olarak temel hakların korunmasına topluluk tarafından özel bir önem verilmesidir (Yanıkdağ, 2010: 123).

Avrupa Parlamentosu'nun 12 Nisan 1989 tarihli Temel Haklar ve Özgürlüklere İlişkin Bildirisi ve 9 Aralık 1989 tarihli Topluluk Şartı gibi belgeler, temel haklar ve sosyal haklar konusunda önemli beyanlar olmakla birlikte, bağlayıcı bir hukuki etkiye sahip değildir (Arsava, 1997: 117). Bu, Adalet Divanı'nın temel haklar konusunda verdiği kararların, AB hukukunun yorumlanması ve uygulanmasında merkezi bir rol oynamasına yol açmıştır. Konsey ve Parlamento'nun ortak olarak hazırladığı 1997 tarihli bildirisi ve Parlamento'nun 1989 tarihli kararıyla meydana getirdiği temel hak kataloğu Avrupa Temel Haklar Şartı'nın öncüsü olarak kabul edilmektedir. Arturo Spinelli yönetimindeki Avrupa Parlamentosu AB'nin kendine ait temel haklar bildirisi oluşturmasını öngörmüş ve bunun neticesinde 1989 tarihli kararla 5 yıl içinde bu bildirinin hazırlanması için uygun şartların oluşturulması için çalışmalara başlanması gerektiğini önu sürmüşlerdir (Arsava, 2004: 3-4).

Geleceğe dönük bir operasyon olarak adlandırabileceğimiz Amsterdam Antlaşması 1 Mayıs 1999'da yürürlüğe girmiştir. Temel haklar statüsünde daha çok geçmişe yönelik olan Maastricht Antlaşması "var olanı anayasallaştırma operasyonu" olarak nitelendirilmektedir (Selçuk, 2005: 25).

1999 tarihli 3- 4 Haziran'da gerçekleştirilen Köln Zirvesi'nde verilen misyon çerçevesinde ortaya konan Temel Haklar Şartı'nın oluşma sürecinin en önemli özelliği bu Şart'ın Köln zirvesinde bu misyon ışığında ortaya konmuş olmasıdır. Devlet ve Hükümet Başkanları şimdiye dek tanınmış temel hakların bir metinde somutlaştırılması hususunda mutabakata varmışlardır (Arsava, 2004: 3).

Avrupa Birliği'nin temel haklar koruma stratejisi, zaman içinde Adalet Divanı'nın rolü ve etkisiyle önemli evrimler geçirmiştir. Bu süreçte, Adalet Divanı, klasik içtihat kanalı aracılığıyla Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ile uyumlu bir yorum yapısı geliştirmiş ve bu bağlamda giderek bir insan hakları mahkemesi işlevi görmeye başlamıştır. Amsterdam Antlaşması ile birlikte, AİHS'ne katılım yerine, Birliğin kendi iç hukukunda bağlayıcı bir temel haklar kataloğu oluşturulması yönünde bir çizgi izlenmeye başlanmıştır (Selçuk, 2005: 37). Bu değişim, Birlik içinde temel hakların korunmasını sağlamak için normatif bir metnin kurucu antlaşmayla bütünleştirilmesi yönündeki öneriler arasında bir orta yol olarak değerlendirilmiştir.

Lüksemburg Mahkemesi'nin (ABAD) insan haklarına dair kararları ve temel haklar korumasındaki öncü rolü, AB'nin kendi temel haklar kataloğunu oluşturma gerekliliğini daha da güçlendirmiştir. Bu kapsamda, Amsterdam Antlaşması sonrası gelişmeler, Avrupa Birliği'nin insan hakları alanında daha fazla özerklik kazanmasına ve kendi hukuk düzeni içerisinde bu hakları daha etkin bir şekilde koruma altına almasına olanak tanımıştır. Sonuç olarak, Avrupa Birliği için bir temel haklar kataloğunun oluşturulması, hem hukuki hem de politik olarak kaçınılmaz bir alternatif olarak öne çıkmıştır (Arsava, 2004: 5-6).

Temel Haklar Şartı ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) İlişkisi

Avrupa Birliği'nin Temel Haklar Şartı'nın varlığı ve taslak anayasa ile bütünleştirilmesi, özellikle Birliğe üye devletlerin aynı zamanda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (AİHS) taraf olmaları nedeniyle belirli bir ikilem yaratmıştır. Bu ikilem, Şart ve Sözleşme arasındaki potansiyel uyumsuzluklardan kaynaklanmaktadır. Şartın Lüksemburg Mahkemesi için daha kullanışlı bir normatif enstrüman olarak görülmesi ve bu Mahkemenin yetkisinin artması, Strazburg Mahkemesi'nin yetkilerinin göreceli olarak azalması riskini de beraberinde getirmiştir. Bu durum, Strazburg Mahkemesinin marjinalleşmesi ve Lüksemburg Mahkemesinin daha baskın bir role sahip olması şeklinde kendini göstermiştir (Selçuk, 2005: 29-30).

Nice Zirvesi'nde kabul edilen Avrupa Temel Haklar Şartı, 1999 Köln Zirvesi sonrası alınan bir kararla oluşturulmuş ve AB içinde temel hak ve özgürlüklerin bir katalogunu sunmuştur. Şart, Birlik düzeyinde sadece üye ülke vatandaşları için değil, tüm bireyler için geçerli olan hak ve özgürlükleri içermekte olup, Birlik hukukunun farklı kaynaklarında bulunan çeşitli hak kategorilerini birleştirmiştir. Ancak, Şart yeni bir hak kategorisi sunmamış, mevcut hakların daha iyi bir organizasyonunu sağlamıştır (Dinan, 2005: 34-35).

Anayasa Antlaşması'nın ilk bölümünde bulunan 7. madde, temel haklarla ilgili genel ilkeleri kapsar. Bu madde ile Temel Haklar Şartı'nda yer alan hak ve özgürlükler kabul edilmiş, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) tarafından tanımlanan ve üye devletlerin ortak anayasal geleneklerine dayalı temel haklar, Birlik hukukunun genel ilkeleri olarak belirlenmiştir. Aralık 2000'de gerçekleşen Nice Zirvesi'nden sonra ortaya çıkan Avrupa Temel Haklar Şartı, Anayasa Antlaşması'na entegre edilmiş, anayasal bir açıklık kazanmış ve böylece politik olarak büyük bir etkinlik kazanmıştır (Dinan, 2008: 364).

Bu durum, Avrupa Birliği'nin temel haklar koruma mekanizmasını güçlendirirken, aynı zamanda üye devletlerin ve uluslararası mahkemelerin rollerinde değişiklikler yaratmış ve bu alanda yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir.

Avrupa Birliği'nde Anayasa Tasarısı

Anayasa Taslağı⁴, dört ana bölüm ve toplam 448 madde içermektedir. Her bir ana bölüm, kendi içerisinde daha küçük alt bölümlere bölünmüş ve ana metinle hukuksal olarak eşit değere sahip bir dizi protokol eklenmiştir (Bozkurt vd., 2006: 57). Bu taslak, hukuksal açıdan bir öneri niteliği taşımaktadır ve önerilerin değerlendirilip benimsenmesi süreci Hükümetler Arası Konferanslara devredilmiştir. Bu yapısal düzenleme, taslağın kapsamlı ve detaylı bir şekilde incelenmesini sağlayacak şekilde tasarlanmıştır.

Avrupa Birliği için bir Anayasa Oluşturan Antlaşma Taslağı'nın onaylanması süreci, uzun ve karmaşık bir süreç gerektirmiştir. Bu süreç, Şubat 2002'de, 105 üyeli "Avrupa'nın Geleceği Kurultayı"nın toplanmasıyla başlamıştır. Kurultay, yaklaşık 16 ay süren çalışmalarının ardından taslak metni, AB Dönem Başkanlığı'na sunmak üzere Hükümetler Arası Konferans'a göndermiştir. Ancak, Selanik ve Brüksel Zirveleri'nde yapılan yoğun tartışmalar sonuçsuz kalmış, Polonya ve İspanya'nın itirazları nedeniyle anayasa görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yaklaşık iki

⁴ AB Anayasası, Tam metin için bkz. (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=O-J%3AC%3A2004%3A310%3ATOC> , erişim tarihi: 15.02.2024).

buçuk yıl süren çalışmaların ardından, “Avrupa için bir Anayasa Oluşturan Antlaşma Taslağı” 17-18 Haziran 2004 tarihlerinde İrlanda Dönem Başkanlığı sırasında Brüksel’de yapılan zirvede küçük değişikliklerle kabul edilerek üzerinde mutabakata varılmıştır. Bu taslak anayasa, 29 Ekim 2004’te AB üye ve aday ülkelerin liderleri tarafından, kurucu anlaşma olan Roma Anlaşması’nın imzalandığı tarihi yer olan Roma’daki Capitoline Tepesi’ndeki Conservatori Sarayı’nda düzenlenen törenle imzalanmıştır (Özta, 2005: 85-90).

Anayasanın içeriği aşağıdaki gibi detaylandırılmıştır:

İlk Bölüm, Avrupa Birliği’nin tanımı, amaçları, temel haklar, AB vatandaşlığı, AB’nin kurumları, yetkileri, yetkilerinin kullanılması, mali durumu ve demokratik yaşamı gibi konuları içermektedir. İkinci Bölüm, Temel Haklar Şartı yer almaktadır, AB’nin temel değer ve ilkelerini tanımlayan kritik bir bölümdür. Üçüncü Bölüm, “AB’nin Politikaları ve İşleyişi” başlığı altında, Birliğin çeşitli politika alanlarındaki işleyişleri ve uygulamaları detaylandırılmıştır. Dördüncü Bölüm, Genel ve Nihai Hükümlere ayrılmış olup, Anayasanın uygulanmasına dair genel kurallar ve son hükümler içermektedir.

Antlaşma ile oluşturulan Anayasa, tüm üye devletler tarafından kendi anayasal gerekliliklerine göre onaylanmaları hedeflenmiştir. Anayasanın yürürlüğe girebilmesi için, dördüncü bölüm 447. madde ikinci fıkra gereğince onay belgelerinin teslim edilmiş olması şarttır ve bu koşul altında 1 Kasım 2006 tarihinde yürürlüğe girmesi hedeflenmiştir (Ülger,2005: 28). Ancak, bazı devletler parlamento kararıyla, diğerleri ise referandum ile onay sürecini yönetmeyi tercih etmiştir. Eğer 1 Kasım 2006’da bu koşul sağlanamazsa, en son onayı veren ülkenin onay belgesinin teslim edildiği tarihten itibaren iki ay sonraki ayın ilk günü yürürlüğe girmesi öngörülmüştür. Bu sürece kadar, birçok ülkenin onay süreci tamamlanamamıştır. Ayrıca, AB Anayasası’nın birinci bölüm 60. maddesi üçüncü fıkra uyarınca, herhangi bir üye ülke, anayasal gerekliliklere uygun olarak iki yıl önceden bildirimde bulunarak birlikten çekilebilir (Özta, 2005: 92).

Ayrıca, AB’ye katılım için aday olan ülkeler (Bulgaristan, Türkiye Cumhuriyeti ve Romanya) bu anayasal sürecin bir parçası olarak Nihai Senet’i imzalamıştır (Tezcan, 2003:7-8). Bu, Avrupa entegrasyon sürecinde önemli bir kilometre taşı olarak kabul edilmekte ve AB’nin daha derin ve geniş bir entegrasyona doğru ilerlediğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

Taslak Anayasa, Avrupa Birliği’nin kurumsal yapısında önemli düzenlemeler getirmekle kalmayıp, aynı zamanda Birliğin işleyişi ve dış politika kabiliyetlerinde ciddi değişiklikler önermiştir. Anayasa Taslağı, Avrupa Birliği ve Avrupa Toplulukları arasındaki ayrımı kaldırarak her ikisini tek bir kurumsal çerçeve altında “Avrupa Birliği” adı altında birleştirmiştir. Taslağın birinci maddesi⁵, Avrupa devletleri ve vatandaşlarının ortak gelecek yaratma arzusunu yansıtarak, üye devletlerin yetki verdikleri bir Avrupa Birliği’nin kurulduğunu belirtmektedir. Bu yeni yapı, AB Anlaşması çerçevesinde daha önce tartışılan Birliğin tüzel kişiliği meselesine son vermiştir ve Avrupa Birliği artık hukuki bir tüzel kişilik olarak faaliyet göstermektedir (Arsava, 2006: 80).

Anayasa Taslağı, Birliğin yapılanmasında birçok önemli değişiklik önermektedir. Önerilen değişiklikler arasında, sözleşmelerin birleştirilmesi, yapısal sütunların kaldırılarak Birliğin tek bir hukuki kimlik kazanması, yetkilerin Birlik ve üye devletler arasında daha etkin bir şekilde paylaşılması, yürütme ve karar verme mekanizmalarının basitleştirilmesi, Birliğin kurumlarını daha verimli, şeffaf ve demokratik bir yapıya kavuşturulması, ulusal meclislerin Avrupa

⁵ AB Anayasası, Article I-1

seviyesindeki karar alma süreçlerine doğrudan dahil edilmesi, Birliğin dış ilişkilerde birleşik bir sesle temsil edilmesi, özgürlük, güvenlik ve adalet alanlarının pekiştirilmesi ve Avrupa toplum modelinin temel bileşenlerinin muhafaza edilmesi hedeflenmektedir (Schambeck, 2005: 14).

Ayrıca, Taslakta öngörülen diğer önemli değişiklikler arasında, AB Konseyi'nde uygulanan altı aylık dönüşümlü başkanlık yerine, zirveleri ve gündemi hazırlayacak, iki buçuk yıl için seçilebilecek ve en fazla beş yıl görevde kalabilecek bir başkanın getirilmesi, bu başkanın Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanması gerekliliği, Devlet ve Hükümet Başkanları Konseyi'ne kurum statüsü verilmesi, Birlik dışişleri bakanının hem ortak güvenlik ve dışişleri temsilcisi hem de dışişlerinden sorumlu komiser olarak görev yapması planlanmaktadır (Şahin, 2004: 8). Nitelikli oy çoğunluğunun temel karar yöntemi olarak benimsenmesi, Nice Zirvesi'nde öngörülen ağırlıklı oy sistemine son verilmesi ve Avrupa Parlamentosu ile Konseyin ortak karar alma usulünün esas yasama yöntemi olarak kabul edilmesi de taslakta yer alan önemli maddeler arasındadır (Şahin, 2004: 9).

Bu düzenlemeler, Avrupa Birliği'nin daha entegre, etkili ve demokratik bir yapıya kavuşmasını amaçlamaktadır, ancak aynı zamanda mevcut üye devletler arasında bu yeniliklere dair çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Anayasanın Referandum Çıkmazı

Avrupa Anayasası, 12 Ocak 2005'te Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanmış ve Anayasal Antlaşma uyarınca yürürlüğe giriş tarihi 1 Kasım 2006 olarak belirlenmiştir. Ancak, bu Anayasanın yürürlüğe girebilmesi, tüm üye devletlerin onayını gerektiriyordu. Üye ülkeler, kendi anayasal sistemlerine uygun şekilde, ya parlamento kararıyla ya da halkoylaması yoluyla onay sürecine girişmişlerdi. Bu süreçte, Fransa ve Hollanda'da gerçekleştirilen referandumların 'Hayır' çıkması, 16-17 Haziran 2005 tarihlerinde Brüksel'de düzenlenen AB Hükümet ve Devlet Başkanları Zirvesi'nde öne çıkan bir konu olmuştur. Zirvede, bu ret cevaplarının diğer üye devletlere yayılmaması amacıyla Anayasa onay sürecinin bir yıl süreyle askıya alınmasına karar verilmiştir (Aytuğ, 2009: 16).

Fransız ve Hollandalı seçmenlerin Anayasa'ya 'Hayır' oyu vermesi sonrasında yapılan analizler, özellikle genç seçmenlerin oyladıkları meseleler hakkında ciddi bir bilgi eksikliği olduğunu göstermiştir. Eurobarometre sonuçları ve akademik çalışmalar bu durumu doğrulamaktadır. Bu araştırmalara göre, İspanya'da 'Evet' sonucu alınmasına rağmen, birçok ülkede seçmenler, Anayasanın içeriğiyle doğrudan bağlantılı olmayan sebeplerden dolayı oylarını kullanmışlardır (Best, 2005: 181).

Anayasa referandumundaki 'Hayır' oylarının nedenleri çeşitli analizlerle incelenmiştir. Seçmenlerin bu kararlarının altında yatan sebepler arasında, ulusal kimlik ve egemenlik kaygılarının erozyonu, AB'ye yönelik genel bir rahatsızlık ve endişe, Brüksel merkezli artan yasal düzenlemeler, Türkiye'nin AB'ye tam üyelik süreci, sosyal Avrupa modelinden Anglosakson ekonomik liberalizasyon tarzına kayış, küreselleşmenin etkileri, Avrupa'da ulusal etkinin azalması, AB bütünleşmesinin hızlı ilerlemesi, AB'deki demokrasi eksikliği ve Avro ile ilgili sorunlar sayılabilir. Bu faktörler, seçmenlerin Anayasa'ya karşı çıkmalarının temel nedenleri olarak belirlenmiştir (Miller, 2005: 14).

Fransa Neden “Hayır” Dedi?

Eurobarometer anketi, Fransızların çoğunluğunun Anayasal Antlaşma’ya karşı çıktığını, %54,7’sinin “hayır” oyu verdiğini belirtmiştir. Anket, “hayır” oylarının %31’lik kısmının, Antlaşma’nın Fransa’daki iş piyasasına olumsuz etkisi nedeniyle verildiğini; ekonomik zorluklar ve yüksek işsizlik oranlarından dolayı %26; Antlaşmanın aşırı liberal bulunması nedeniyle %19; hükümete muhalefet sebebiyle %18 ve Avrupa’nın sosyal yönünün yetersiz bulunmasından dolayı %16 olarak sıralanmıştır. Buna karşın, Anayasayı destekleyenler AB’nin uluslararası alanda güçlenmesini istemektedir (Özler ve Mindek, 2008: 25-27).

Hollanda Neden “Hayır” Dedi?

Hollanda’da bilgi eksikliği, %32 ile en önemli ret sebebi olarak belirlenmiştir. Ulusal egemenliğin kaybı %19, hükümete tepki %14, ve AB’nin maliyetinin yüksekliği %13 olarak takip etmiştir. AB’nin genişlemesine karşı direnç %6, Türkiye’nin üyeliğine karşı çıkanlar %3’tür (http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/flash_arch_en.htm). Hollandalılar, siyasi bütünleşme ve ABD’ye karşı güç kazanma ihtiyacını önemli bir motivasyon olarak görmüşlerdir (Özler ve Mindek, 2008: 28).

Fransa ve Hollanda’nın “Hayır” Demesinden Sonra Avrupa Birliği’nin Stratejisi ve Lizbon Antlaşması

Hollanda ve Fransa’da gerçekleştirilen referandumlardan “hayır” oyu çıkmasıyla 2001 yılında Laeken Bildirisiyle adım adım yaklaşılan AB Anayasası fikrinden hızla uzaklaşmıştır. Bir anayasa ile AB’nin daha şeffaf, demokratik, normlara dayalı ve etkili olacağı düşünceleri yurttaşlar temelinde karşılığını bulamamıştır. (Aytuğ, 2009: 17) Ancak tüm bunlara rağmen Birlik ciddi kaynakların ve yaklaşık olarak iki buçuk yılın harcadığı anayasa sürecinden vazgeçmemiş ve devlet başkanları Brüksel Zirvesi’nde onaylama sürecini durdurmayı ve yeni bir anayasa metni hazırlanmasını sağlayarak anayasal reformun fikrinin yeniden canlanmasını kararlaştırmışlardır (Çalışkan, 2011: 3-4).

Brüksel Zirvesi’nde kararlaştırılan tarihe göre 23 Temmuz 2007’de Hükümetler Arası Konferans yeniden toplanmış ve yeniden bir antlaşma taslağı tasarlanmıştır. Bu taslak temelinde 3 Ekim 2007 tarihinde Hükümetler Arası Konferans’ın çalışmalarını tamamlamış, Devlet ve Hükümet Başkanları düzeyindeki toplantı 13 Aralık 2007 tarihinde Lizbon’da yapılmış ve “AB Reform Antlaşması” ya da “Lizbon Antlaşması”⁶ adıyla imzaya alınmıştır.(Güneş, 2008: 746). 13 Aralık 2007’de imzalanan Lizbon Antlaşması incelendiğinde hem ilk taslakta sunulan ve anayasa ile getirilecek olan yeniliklerin kaldırıldığı hem de anayasaya kıyasla hukuki anlamda bir gerilemenin olduğu görülecektir. Örneğin anayasa kavramında somut bir şekilde uzaklaşılmasının en önemli göstergesi belgeden anayasa kavramının çıkarılmasıdır. Bununla hedeflenen anayasaca öngörülen daha girift yapıdaki iş birliklerini hedefleyen ve federal düşünce tarzından etkilenen “Avrupa süper devletini” akla getiren tarzdan uzaklaşılmasıdır (Çalışkan, 2011: 10).

Lizbon Antlaşması ile yapılan değişiklikler, büyük ölçüde ‘kurumsal yenilikler’ ve ‘politika değişiklikleri’ olarak iki temel gruba ayrılır. Bu antlaşmanın temel amacı, Avrupa Birliği’ni kurumsal olarak güçlendirmek ve uluslararası alanda daha etkili bir rol oynamasını sağlamaktır

⁶ Tam metin için bkz. (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2007:306:TOC> , erişim tarihi: 24.03.2024)

(Oğurlu, 2008: 16-17). Aynı zamanda, üye ülkeler ve AB kurumları arasındaki dengeyi koruyarak, önemli politika alanlarında Birliği daha faal hale getirmektir. Önemle üzerinde durulması gereken hususlardan biri de, Lizbon Antlaşması'nın ikinci bölümünde yer alan Temel Haklar Şartı'nın metinden çıkarılmasıdır. Bazı hukukçulara göre anayasada yapılan bu değişiklik birtakım gerilemelere neden olacağı gayet açık bir şekilde bildirilmiştir. (Tezcan, 2007: 12-15). Lizbon Antlaşması, Temel Haklar Şartı'nı direkt olarak içermek yerine, Avrupa Birliği'nin bu şarttaki haklar, özgürlükler ve ilkelerle uyumlu olduğunu açıklamakla sınırlı kalmıştır. Lizbon Antlaşması'nın 6. maddesine yapılan atıflarla, Temel Haklar Şartı antlaşmalara eşdeğer hukuki bir statü kazanmış ve yasal olarak bağlayıcı olmuştur. Bu durum, AB Antlaşması'nın 6. maddesini, temel hakları güvence altına alan ve Temel Haklar Şartı'nın yasal statüsünü güçlendiren kritik bir düzenleme olarak ön plana çıkarmaktadır (Metin ve Kaygısız, 2016: 135-136).

Lizbon Antlaşması, 2004 yılında kabul edilen Avrupa Birliği Anayasası'nın içeriğini büyük ölçüde benimsemiş olsa da, devletsel bir yapılanmayı çağrıştıracak bazı kavramlardan bilinçli olarak kaçınmıştır. Özellikle “anayasa”, “bayrak” ve “marş” gibi simgeler kullanılmamıştır. Bu tercih, Avrupa Birliği Anayasası'nın onay sürecinde yaşanan sorunların, metinde yer alan ve yeni bir devletsel yapılanmayı ima eden ifadelerin Birlik vatandaşlarında ulusal devletlerin egemenliğini kaybedecekleri yönünde endişeler yarattığı genel kanısından kaynaklanmaktadır (Güneş, 2008: 743). Bu nedenle, Lizbon Antlaşması'nı, Avrupa Birliği'ni daha demokratik, etkili ve şeffaf bir yapıya kavuşturmayı hedefleyen pragmatik bir reform antlaşması olarak tanımlanabilir.

Lizbon Antlaşması'nda, bir önceki Anayasal Antlaşma'da yer alan kurumsal reformlar ve politika değişiklikleri büyük oranda korunmuştur. Aralarında 2014 yılında devreye giren çifte çoğunluk kuralının, 6 aylık dönem başkanlığının sonlandırılmasının ve üye ülkelerin oybirliği ile seçilecek, iki buçuk yıl görev yapacak olan AB Konsey Başkanı'nın belirlenmesinin bulunduğu bu değişiklikler, Lizbon Antlaşması'nın getirdiği önemli yeniliklerdendir. Ayrıca, Avrupa Birliği'nin dış politikada daha etkin bir rol alması amacıyla AB Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi'nin atanması, 2014 yılından itibaren komiser sayısının üye ülke sayısının üçte ikisine indirilmesi ve komiserlerin rotasyon usulü atanması yer almaktadır. Lizbon Antlaşması ile Avrupa Parlamentosu'nun (AP) yetkileri genişletilmiş, yasama, bütçe ve uluslararası antlaşmaların onay süreçlerindeki rolü artırılmıştır. Ayrıca, AP üye sayısı 750 ile sınırlandırılmış ve ulusal parlamentoların etkisi güçlendirilmiştir. İlk defa bu antlaşma ile üye devletlere, istemeleri halinde Birlik'ten ayrılma hakkı tanınmıştır(Oğurlu, 2008: 18).

Anayasal Antlaşma'dan alınan bir diğer önemli özellik ise Birliğin tek tüzel kişiliğinin korunmasıdır. Bu sayede AB, uluslararası konvansiyonları imzalama ve uluslararası kuruluşlara üye olabileme yeteneğine kavuşmuştur. Ancak, AB'ye tüzel kişilik verilmesi, Birliğin bir devlet olarak algılanmasına yol açtığı için bazı kesimlerce eleştirilmiştir. Bu durum, AB'nin kurumsal kimliği ve uluslararası varlığı üzerinde tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Lizbon Antlaşması'nın yürürlüğe girebilmesi için gereken şart, yirmi yedi üye devletin tamamının antlaşmayı onaylamasıydı. Antlaşmanın son onay tarihi olarak 1 Ocak 2009 belirlenmişti; ancak, İrlanda'da 12 Haziran 2008 tarihinde yapılan referandumda “Hayır” oyu çıkması, bu tarihte antlaşmanın yürürlüğe girmesini engelledi. İrlanda, başarısız referandumun ardından, 2 Ekim 2009'da antlaşmayı ikinci kez referanduma sundu ve bu kez olumlu sonuç alınmıştır. Bu süreçte Çek Cumhuriyeti, Lizbon Antlaşması'nı henüz tam olarak onaylamamış diğer bir ülke olmuştur. Çek Cumhuriyeti'nde antlaşma yasama organları tarafından onaylanmış olmasına rağmen, Devlet Başkanı tarafından henüz imzalanmamıştır. AB Temel Haklar Şartı konusunda ülkesine

özel muafiyetler tanınmazsa antlaşmayı onaylamayacağını ifade eden Çek Cumhuriyeti Devlet Başkanı, bu konudaki tutumunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Ancak, 3 Kasım 2009'da Çek Anayasa Mahkemesi'nin Lizbon Antlaşması'nın anayasaya aykırı olmadığı yönünde karar vermesi ve AB liderlerinin Çek Cumhuriyeti'nin taleplerini kabul etmesi üzerine, Çek Devlet Başkanı antlaşmayı onayladı. 13 Kasım 2009'da Çek Cumhuriyeti tarafından depozitere teslim edilen onay belgeleriyle, Lizbon Antlaşması'nın yürürlüğe girebilmesi için son adımlar atılmıştır. Lizbon Antlaşması, Çek Cumhuriyeti'nin onayının ardından, antlaşmayı iç hukukuna dahil eden son ülke olarak, 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu gelişme, Avrupa Birliği için kritik bir dönüm noktası olarak değerlendirilmekte ve Birliği daha demokratik, etkin ve şeffaf bir yapıya taşımayı amaçlayan önemli bir adım olarak görülmektedir (Güneş, 2008: 744).

Sonuç

Avrupa Birliği'nin anayasallaşma süreci, tarihsel ve ideolojik pek çok karmaşıklığı barındırmaktadır. Bu çalışma, AB'nin anayasal evrimini, temel dönemeçlerini ve karşılaşılan zorlukları detaylı bir şekilde incelemiştir. Süreç, özellikle Maastricht, Amsterdam, Nice ve nihayetinde Lizbon Antlaşmaları ile şekillenmiş; ancak anayasal sürecin başarısız referandumlarla sekteye uğraması, Birliğin siyasi ve hukuki yapısını derinlemesine sorgulamamıza neden olmuştur.

Lizbon Antlaşması ile birlikte, Avrupa Birliği belirli bir hukuki ve kurumsal yapı kazanmış, ancak bu yapı her üye devletin ve Avrupa vatandaşlarının ihtiyaç ve beklentilerini tam anlamıyla karşılayamamıştır. Anayasa taslağının reddedilmesi, AB içindeki demokrasi açığı, ulusal kimliklerin korunması ve genişleme politikalarının geleceği gibi temel sorunları ön plana çıkarmıştır. Bu durum, Birliğin daha işlevsel, esnek ve demokratik bir yapıya kavuşmasını zorunlu kılmaktadır.

Çalışmamızda ele alınan temel sorunlardan birisi ulusüstü yapıların, normlar hiyerarşisinde en üst sırada yer alan bir Anayasa ile nasıl kurumsallaşabileceği ve örgütlenebileceği üzerinedir. Çalışmanın görgül sonuçları, bu soruya cevap aramaktadır. Elde edilen bulgular ile Avrupa Birliği gibi uluslarüstü yapıların, başarısız halk oylamaları da göz önünde bulundurulduğunda, çerçeve anayasalarla yönetilebileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Faydacı anayasalar, anlık ihtiyaçlara hızlı cevap verebilen ve çok sesliliği destekleyen yapılar için uygundur. Bu tür anayasalar, ideolojik bir amaç gütmeyen ve genelde siyasi hayatı ve devlet işleyişini düzenleyen temel kurallarla sınırlı kalır. Bu özellikleriyle, Avrupa Birliği gibi yapılar için daha uygun bir form sunarlar. Faydacı anayasalar, siyasi görüşler arasında eşit rekabet koşulları sağlayarak çerçeve anayasa olarak işlev görürler ve toplum mühendisliği hedeflemedikleri için detaylı düzenlemeler içermezler, genellikle kısa yapıdadırlar (Erdoğan, 2015: 65-67). Bu model, AB'nin sürekli değişen dinamiklerine ve üye ülkeler arasındaki çeşitli ihtiyaç ve önceliklere daha iyi uyum sağlayabilir. Avrupa Birliği'nin ideolojik amaçlardan ziyade, pragmatik ve sonuç odaklı bir anayasal yapıya kavuşması hem iç işleyişin verimliliğini artırabilir hem de vatandaşların Birlikle olan bağını güçlendirebilir. Bu çerçevede, Avrupa Birliği için hazırlanan Anayasa taslağının, faydacı anayasa tanımına uygun olarak düzenlenmesi, üye ülkelerin halkları tarafından daha makul ve kabul edilebilir görülmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Arsava, A.F. (2004). “AB’nin Anayasallaşma Sürecinde Temel Haklar Şartı”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 3(2):1-9
- Arsava, F. (1997). “Avrupa Toplulukları Adalet Divanı ve Temel Haklar Şartı” *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 52(1): 117-124.
- Arsava, F. (2006). “Üye Devletlerin Anayasa Tasarısı Işığında Statüsü ve Etki Olanakları”. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 2(6):77-90.
- Atar, Y. (2012). *Türk Anayasa Hukuku*. Mimoza Yayınları, Konya.
- Aytuğ, H. K. (2009). “AB Anayasasının Reddedilme Dinamikleri ve AB’nin İzlediği Yeni Strateji: Lizbon Antlaşması”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3): 13-30
- Baykal, S. (2004). “Avrupa Birliği’nin Geleceği: Meşruiyet Sorunu, Anayasallaşma Süreci ve Bütünlemenin Nihai Hedefi Üzerine”. *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergisi*, 1(1):121-140
- Best, E. (2005). “After the French and Dutch Referendums: What Is to Be Done?”. *Intereconomics*, 40(4): 180-186.
- Bozkurt, E., Özcan, M., Köktaş, A., (2006). *Avrupa Birliği Hukuku*. 3. Baskı, Asil Yayınları, Ankara.
- Canbolat, İ.S.(2002). *Avrupa Birliği ve Genişleme Sürecinde Türkiye ile İlişkiler*. Güncelleştirilmiş 3. Baskı, ALFA Basım Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Çalışkan, Ö. (2011), “Lizbon Antlaşması Sonrası Avrupa Birliği’nin Kurumsal Yapısı”, *Sunum Metni, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 1-21.
- Dinan, D. (2008). *AB Tarihi*, (çev. Hale Akay), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Dinan, D.(2005). *AB Ansiklopedisi Cilt 2*, (çev. H. Akay) Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Efe, H. (2010). “Soğuk Savaş Döneminde Avrupa’da Ortak Dış Politika Oluşturma Çabaları”. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 9(1): 37-62.
- Erdoğan, M. (2015). *Anayasal Demokrasi*. 12. Baskı, Siyasal Kitabevi, İstanbul.
- Eroğul, C. (2004). “Avrupa Birliği’ne Bir Anayasa”. *Mülkiye Dergisi*, 28(245): 7-22.
- Gözler, K. (2008). *Anayasa Hukukuna Giriş: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Güneş, A. (2008). “Lizbon Antlaşması Sonrasında Avrupa Birliği”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1):739-772.

Habermas, J. (2001). "Avrupa Topluluğu Neden Anayasal Bir Çerçeveye Gereksinim Duyuyor," *Cogito*, (26): 69-84.

Karakaş, A.I. (2003). *Avrupa Birliği Hukukunda Anayasal İlkeler*. Yenilik Yayınevi, İstanbul.

Karluk, R. (2005). *Avrupa Birliği ve Türkiye*. Beta Yayınları, İstanbul.

Metin, Y. (2002). "Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(04): 35-63.

Metin, Y., ve Kaygısız, Ü. (2016). "Avrupa Birliği'nde Temel Hakların Korunması ve Lizbon Antlaşması'nın Getirdiği Yenilikler". *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(1):125-158.

Miller, V. (2005). "The Future of the European Constitution". *House of Common Library Research Paper* 05/45.

Oğurlu, E. (2008). "Lizbon Antlaşması'ndan Sonra Avrupa Birliği". *Avrasya Etüdüleri*, 34(2): 7-33.

Özcan, M. (2000). "Avusturya Seçimleri Işığında Avrupa Birliği Bütünleşmesi Hakkında Bir Değerlendirme". *Yeni Türkiye Dergisi, AB Özel Sayısı, Sayı:35-36*: 556-569.

Özler, Z. ve Mindek, C. (2008). *AB'de Anayasa Süreci ve Lizbon Antlaşması*. İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları, İstanbul.

Öztan, E. (2005). *Anayasa Anlaşması'nın Geleceği*. Avrupa Birliği Ansiklopedisi, (Editör: Dınan, D.), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Schambeck, H. (2005). "Devletlerin Anayasası ve Avrupa Birliği Anayasası". (Çev. G. Develi). *Marmara Üniversitesi Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 13(2): 1-28.

Selçuk, E. (2004). "Anayasasını Arayan Avrupa: Avrupa Anayasal Antlaşma Tasarısı Üzerine". *Hukuk ve Adalet*, (3): 59-99.

Selçuk, E. (2005). "Avrupa Birliği Anayasal Düzeninde Temel Hakların Serüveni". *İ.Ü SBF Dergisi*, 32: 13-52.

Şahin, M. (2004). "Avrupa Birliği Anayasadan Sınıfta Kaldı", *Stratejik Analiz*, 4(46).

Tekinalp, Ü. (2000). "Avrupa'nın Bütünleşmesi Sürecinde Aşamalar", *Avrupa Birliği Hukuku*, (Derleyenler: Tekinalp, Ü.- Tekinalp, G.), Güncelleştirilmiş 2. Baskı, Beta Yayınevi, İstanbul.

Tekinalp, Ü. (2005). *Avrupa'nın Bütünleşmesi Sürecinde Aşamalar*. Beta Yayınları, İstanbul.

Tezcan, E. (2003). "Avrupa Birliği Anayasası'nın Doğuşu ve Öngördüğü Yenilikler", *Stradigma*, Sayı 8: 1-17

Tezcan, E. (2008). "Anayasadan Lizbon Antlaşmasına: Avrupa Birliği'nde Temel Metin

Tartışmaları,” *Küreselleşme, Demokratikleşme ve Türkiye Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (düzenleyen), 27-30 Mart 2008, 73-101.

Tonus, Ö. ve Baykal, S. (2003). “Avrupa Birliği Anayasa Taslağı Üzerine Değerlendirmeler”. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1-2): 115-132.

Ülger, İ. K. (2003). *Avrupa Birliği El Kitabı*, 1. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara.

Ülger, İ. K. (2005). *Avrupa Birliği'nin ABC'si*. 3. Baskı, Sinemis Yayınları, Ankara.

Yanıkdağ, T. (2010). “Anayasallaşma Sürecinde Avrupa: Temel Haklar Şartı'ndan Lizbon Antlaşması'na”. *Bilge Strateji*, 2(3): 115-143.